

دکتر زرین کوب و بامداد اسلام

فاطمه عطاران

اگر چه دیر زمانی است که تاریخ نگاران مسلمان به تدوین و تبیین تاریخ اسلام پرداخته‌اند و تلاش و کوشش مورخان بزرگی چون ابن اسحاق، واقدی، یعقوبی، بلاذری، مسعودی، طبری، دینوری و... که هر یک با سبک و اسلوبی خاص - که اقتضای زمانشان بود - موضوعات مهمی را چون سیره، مغازی، رده فتوح، انساب، مقتل نگاری، طبقات، تراجم، رحله نگاری و تاریخ مدن و بلاد (المسالک و الممالک) را به عنوان فرهنگی عظیم در عرصه تاریخ نگاری به یادگار گذاشتند اما این روند با ظهور مورخان معاصر که با دیدی جامع و برداشتی نو به تاریخ صدر اسلام و قرون نخستین اسلامی نگریستند ویژگی خاص خود را پیدا کرد روندی که تاکنون ادامه دارد. با وجود این، از آن جهت که تاریخ اسلام به لحاظ زمانی، قرن‌های طولانی و متمادی و به لحاظ مکانی، جغرافیایی پهناور را در برمی گیرد هر یک از مورخان توانسته‌اند تنها گوشه‌هایی از این تاریخ را مورد بررسی قرار دهند و در این میان کتاب بامداد اسلام اثر شادروان دکتر زرین کوب نیز از این قاعده مستثنی نیست. این کتاب، تاریخ آغاز اسلام است که تا پایان دولت اموی را شامل می‌شود و بنا به گفته خود ایشان «شاید این داستان زیاده کوتاه است اما چه باک که تاریخ یک بامداد بیشتر نیست، داستان مردی حادثه آفرین که به هنگام خویش برخواست و یک تنه دنیایی را تکان داد اما به اندک زمانی پس از او حماسه‌اش در یک تراژدی پایان یافت. جاهلیت عرب، در شکل خلافت اموی باز قدرت یافت و حماسه بزرگ اسلام را به یک فاجعه کشانید.»^۱ بدین ترتیب بامداد اسلام ترکیبی از یک حماسه و تراژدی است و تراژدی آن تاسیس حکومت شوم امویان بود که خلافت را هر روز از اسلام دورتر و به جاهلیت قدیم نزدیک‌تر می‌کرد.^۲

مرحوم زرین کوب در بیان داستانی این چنین جاندار و گونه‌گون آنچنان که خود تصریح کرده است کوشیده تا آنچه در طاقث دارد از هرگونه میل و هوا برکنار بماند و جز بر اسناد کهن تکیه نکند و جز از روایات روشن چیزی نیاورد.^۳ وی کتاب خویش را به برادر از دست رفته، جوانش - خلیل زرین کوب - تقدیم کرده است. فردی که پرسشهای شگفت و پرابهام او و عشقی که به راستی و دوستی داشت و اصرار او در دانستن ماجرای بامداد اسلام دلیل عمده نگارش کتاب گشته بود و شاید به دلیل همین شور و شوق بود که کتاب بامداد اسلام از سایر آثار استاد متمایزتر

و جذاب تر می‌نماید.

بدون شک آشنایی کامل دکتر زرین کوب بر حوزه ادبیات سبب شد تا ویژگی اصلی این کتاب که برخورداری از نثر ادیبانه و بیان روایتی داستان‌گونه از تاریخ اسلام است شکل گیرد. استاد زرین کوب در بسیاری از بررسی‌های تاریخی خود از منابع ادبی نیز سود جسته است چنانکه روحیه اعراب جاهلیت را با استفاده از اشعار به جای مانده از آن دوران چنین توصیف می‌کند: «هیچ شعری مانند قصیده شنفری، روح و ذوق واقعی عرب جاهلی را نشان نمی‌دهد و عبث نیست که آن چکامه را لامیه عرب خوانده‌اند. در تمام این گونه اشعار که غالباً مشحون است از عشق، از شراب، از شکار و از جنگ آنچه بیشتر به چشم می‌خورد فقدان احساسات دینی - احساسات صادقانه و صمیمی - است حتی سایه مرگ که شاعر جاهلی را در بیابان بی‌فریاد دنبال می‌کند، روح او را به آرامش و سکون دین نمی‌خواند، به شور و آشوب زندگی دعوت می‌کند و همین نکته است که دعوت محمد (ص) و قبول پیام او را تا آن حد برای عرب جاهلیت دشوار می‌کرده است.»^۴

غیر از متون ادبی، منابع اطلاعاتی بسیار دیگری اعم از مأخذ دست اول و تحقیقات جدید مورد توجه، استفاده و استناد دکتر زرین کوب قرار گرفته اما به دلیل نقدی که ایشان در فصل دوم کتاب دیگرش - تاریخ ایران بعد از اسلام - به عمل آورده از تکرار دوباره آن در این باب خودداری کرده است.

بامداد اسلام به ترتیب شامل یادداشت مؤلف، فهرست مطالب، مقالات، گزیده مأخذ به عربی و فارسی و به زبان‌های دیگر و نمایه اعلام به تفکیک اشخاص، مکان‌های جغرافیایی، فهرست کتاب‌ها و فهرست قبایل، سلسله‌ها، فرق و خاندان‌ها می‌باشد. مباحث کتاب که عمدتاً به شکل ارائه مقالاتی جداگانه می‌باشد با معرفی مکانت شهر مکه، اوضاع جغرافیایی آن سرزمین، وجود قبایل، قانون نار و مسابلی چون تجارت و آداب و رسوم جاهلیت آغاز می‌شود و در دنباله، حوادث مشهور تاریخ اسلام یا بیانی شیوا در سبک و سیاق داستان ارائه شده است. موضوعات چشم‌گیر این مقالات عبارت است از: پیامبر (ص) در مکه و مدینه، پیام محمد (ص) در باره ایمان، عمل صالح، اخلاق و آخرت با استناد به آیات قرآن، بیماری و مرگ پیامبر (ص)، یادگار محمد (ص): قرآن و سنت، یاران پیامبر (ص)، خلافت دو پیر (ابوبکر و عمر)، فتح شام، اسکندریه و

بدون شک آشنایی کامل دکتر زرین کوب بر حوزه ادبیات سبب شد تا ویژگی اصلی این کتاب که برخورداری از نثر ادیبانه و بیان روایتی داستان گونه از تاریخ اسلام است شکل گیرد

استاد زرین کوب در بسیاری از بررسی‌های تاریخی خود از منابع ادبی نیز سود جسته است چنانکه روحیه اعراب جاهلیت را با استفاده از اشعار به جای مانده از آن دوران توصیف می‌کند

محاصره اقتصادی، وفات حضرت خدیجه و ابوطالب، سفر به طائف، غزوه بنی نضیر و فتح خیبر بدون ذکر تاریخ آمده است.

به لحاظ تاریخنگاری نیز شیوه‌های استنادی و منطقی دکتر زرین کوب در ارائه مطالب به علت عدم ارجاعات صریح و روشن گزارشات تاریخی سبب شده است تا با شیوه‌های نوین تاریخنگاری تفاوت بسیار داشته باشد بدین معنی که مطالب آورده شده در بامداد اسلام به طور مشخص معلوم نیست که از کدام منبع اصلی یا تحقیقات جدید اخذ و اقتباس شده است.

وجود برخی لغات، اصطلاحات و مفاهیم خاص و بعضاً عربی همچون نفار، دهه‌آ عرب، جیابت، جراحی، استلحاق، خفیر و قذف که تا حدودی برای خواننده نیازمند توضیح است در بامداد اسلام بدون ترجمه و توضیح به کار رفته است که تا اندازه‌ای فهم مطلب را دشوار می‌سازد.

تعلیقات و توضیحات که تقریباً در سایر کتاب‌های دکتر زرین کوب در آخر کتاب و با آوردن شماره، مشخص شده است در این کتاب به صورت زیرنویس می‌باشد که طبیعتاً کار مطالعه را آسان‌تر می‌نماید و از امتیازات کتاب محسوب می‌شود.

به هر روی بامداد اسلام اثری ارزشمند در تاریخ اسلام محسوب می‌شود. چاپهای مجدد این کتاب توسط موسسه انتشارات امیرکبیر که تنها از سال ۱۳۴۷ تا سال ۱۳۶۷ به هفت نوبت رسیده است اهمیت این کتاب را در میان کتاب‌های متعدد دیگری که در این زمینه تالیف یا ترجمه شده و راهی بازار کتاب گردیده است، آن هم پس از گذشت حدود سی سال که از زمان تالیفش می‌گذرد برای محققان و دلبستانان تاریخ اسلام روشن می‌سازد.

پی‌نوشتها:

۱. زرین کوب، عبدالحسین: بامداد اسلام، چاپ هفتم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۷
۲. همان، ص ۱۳۲
۳. همان، ص ۷
۴. همان، صص ۱۸، ۱۹
۵. همان، ص ۱۱
۶. همان، صص ۱۱۸، ۱۱۹

ایران، دوره پرآشوب خلافت عثمان، علی (ع) و خاندانش، آغاز حکومت عربی (خلافت معاویه)، کارنامه یزید، خاندان پیامبر (ص)، مروانیان و انحطاط و سقوط دولت عربی امویان.

در این مقالات دکتر زرین کوب برای تعمیق هرچه بیشتر کارش در خلال بررسی‌های تاریخی سیاسی اسلام با قلمی رسا و شیوه‌ای منسجم به گوشه‌هایی از مسائل اجتماعی، اقتصادی و آداب و رسوم آن دوران نیز پرداخته است. بدین ترتیب زرین کوب تاریخ را از دایره تنگ و ابتدایی آن که تنها بر محور مسائل سیاسی و وقایع نگاری صرف بود بیرون آورد. و در حجمی اندک تاریخنگاری جامعی را ارائه داده است.

چنانچه به صادرات و واردات کالا توسط کاروان‌ها، نیز اشاره می‌کند و می‌نویسد: «کاروان‌ها از مکه پوست و چرم و ادویه و عطر و صمغ و نقره و طلا با خویش می‌بردند. که بعضی از این ائمه محصول یمن یا هند و یا حبشه بود و آنچه از شام و مصر و فلسطین می‌آوردند البسه کتان، ابریشم، اسلحه و غلات که همه مطلوب بدویان بود و در اسواق عرب خریدار بسیار داشت.»^۱ و یا در باره شکردهای معاویه و ویژگیهای او می‌نویسد: «معاویه اهل دین و زهد نبود مرد حکومت و سیاست بود با حلم و با ذکاوت.

پیشرفت‌های او بیشتر به سبب حلم او بود که وصف آن در کتاب‌های ادب آمده است، حلم او که با زیرکی و فرصت‌طلبی همراه بود مخالفان را غالباً خلع سلاح می‌کرد. وسیله دیگری هم برای خلع سلاح مخالفان داشت و آن عبارت بود از رشوه و هدیه. در واقع تا کار به زر برمی‌آمد از زر زور در نمی‌آمد گویی همواره مخالفان را با زنجیر طلا به بند می‌کشید. از حلم و رشوه که می‌گذشت معاویه از زبان خویش کار می‌گرفت. یا دستی گشاده و زبانی سخنگو که داشت در هر کار موقع شناس نیز بود و برای آنکه حریف را از میدان به در کند در دستی کیسه زر داشت و در دستی تیغ یا زهر کشنده.»^۲

در بامداد اسلام اگر چه کمتر با تاریخ وقوع حوادث برخورد می‌کنیم و تنها در برخی موارد زمان و تاریخ دقیق ذکر شده است اما توجه به چارچوب‌های زمانی و استمرار تاریخی در سرتاسر کتاب کاملاً رعایت شده است چنانکه بعثت پیامبر (ص) و وقایع مهم دیگری چون هجرت مسلمانان از مکه به حبشه،

به لحاظ تاریخنگاری نیز شیوه‌های استنادی و منطقی دکتر زرین کوب در ارائه مطالب به علت عدم ارجاعات صریح و روشن گزارشات تاریخی سبب شده است تا با شیوه‌های نوین تاریخنگاری تفاوت بسیار داشته باشد

در بامداد اسلام اگر چه کمتر به تاریخ وقوع حوادث برخورد می‌کنیم و تنها در برخی موارد زمان و تاریخ دقیق ذکر شده است، اما توجه به چارچوب‌های زمانی و استمرار تاریخی در سرتاسر کتاب کاملاً رعایت شده است